

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

500121,

VII.

HOFFGREFF-ÉNEKESKÖNYV

KOLOZSVÁR, 1554—1555

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST,

1966

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

eddig megjelent kötetei:

- I. Sylvester János Új testamentum magyar nyelven. Újsziget 1541. A kíséző tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- II. Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár 1554. A kíséző tanulmányt írta Bóta László. A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- III. Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakko 1559. A kíséző tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta Gerézdi Rabán.
- IV. Ozorai Imre vitairata. Krakko 1535. A kíséző tanulmányt írta Nemeskürty István. A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- V. Heltai Gáspár: Cancionale, azaz históriás énekeskönyv. Kolozsvár 1574. A kíséző tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VI. Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő 1582. A kíséző tanulmányt írta Kovács Sándor Iván. A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla.
- VII. Hoffgreff-énekeskönyv. Kolozsvár 1554—1555. A kíséző tanulmányt írta Tarnóc Márton. A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla.

Előkészületben:

- VIII. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár 1575. A kísérő tanulmányt írja Kaposi Márton. A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.
- IX. A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték. Várad 1566. A kísérő tanulmányt írja Schulek Tibor. A faksimile szövegét gondozza Varjas Béla.

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
VII.

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

SZERKESZTI

VARJAS BÉLA

VII.

HOFFGREFF - ÉNEKESKÖNYV

KOLOZSVÁR, 1554—1555

HOFFGREFF-ÉNEKESKÖNYV

KOLOZSVÁR, 1554—1555

A KÍSÉRŐ TANULMÁNYT ÍRTA

TARNÓC MÁRTON

A FAKSZIMILE SZÖVEGÉT GONDOZTA

VARJAS BÉLA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE

1966

Az Akadémiai Könyvtár legbecsesebb ritkaságai közé tartozik az az elején és végén csonka nyomtatvány, mely Toldy Ferenc¹ óta Hoffgreff-énekeskönyv néven ismeretes. Azért kapta ezt a nevet e nagyjelentőségű könyvecske, mert nyomdai előállítására — Toldy megállapítása — Heltai Gáspár nyomdász társának, Hoffgreff Györgynek a nevéhez fűződik. Ezt a későbbi kutatás is megerősítette, és így indokolt, hogy a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat VII. köteteként megjelenő énekeskönyv ezt a címet viselje.

De oly fontos-e, hogy ez a csupán két igen csonkult példányban korunkra maradt könyv, melyről alig tudunk valami biztosat, megjelenjen ebben a sorozatban? — Megjelenését több szempont is indokolja: A Hoffgreff-énekeskönyv, Tinódi Cronicája, a Heltai-Cancionale és a Bornemisza-énekeskönyv testvér-énekgyűjtemények. Az utóbbi három már megjelent e faksimile sorozatban, tehát indokolt a Hoffgreff-énekeskönyv közzététele is, mert így átfogó képet nyerhetünk XVI. századi költészetünk, ezen belül a históriás ének és bibliai história gazdag terméséről.

Az ének régi irodalmunk uralkodó műfaja volt. Ezzel a fogalommal jelöltek minden verses művet, így a bibliai históriát is. Ebben az időben ugyanis szövegversről alig beszélhetünk. Dallam és szöveg elválaszthatatlan egységet képeztek. Énekeskönyveinket tehát úgy kell tekintenünk, mint e műfaj egykorú, „tudós” igényű összefoglalásait, melyek nem csupán irodalmi, hanem történelmi, nyelvészeti, a bennük található fametszetek révén művészettörténeti, zene- és nyomdatörténeti szempontból is megbecsülhetetlen fontosságúak. Nem túlozunk tehát, mikor azt állítjuk, hogy

ezeknek a régi nyomtatványoknak megjelentetése a társadalomtudományok közös érdeke, mert oly kevés példányszámban maradtak fenn, hogy azok pusztulása pótolhatatlan veszteséget jelentene.

A Hoffgreff-énekeskönyv kiadásánál még egy másik megfontolás is vezérel bennünket. Azt reméljük, hogy a kutatók figyelme fokozott mértékben e kiadvány felé fog fordulni, és így remélhetjük, hogy a vele kapcsolatos megoldatlan tudományos kérdések dűlőre jutnak. Mert eme gyűjtemény kétségtelen fontosságának hangsúlyozása mellett meg kell vallanunk azt is, hogy ha róla szólunk, nagyrészt sötétben tapogatódzunk.

Csonka könyvecskénk bemutatásához s a vele kapcsolatos számos filológiai, nyomdatörténeti stb. probléma megválaszolásához ugyanis külső adat alig áll rendelkezésünkre, így minden ponton végleges eredményeket ez a tanulmány sem ígérhet. Ez csupán egy teljes példány felbukkanása esetén volna lehetséges. Addig sajnos meg kell elégednünk a filológiaiilag legvalószínűbb feltevéssel.

A Hoffgreff-énekeskönyv (RMK. I. 348.) nyolcadrétű, kottás énekgyűjtemény. Huszonöt bibliai históriát tartalmaz jelenlegi csonka formájában. (Ha a kettészakított Batizi-éneket egynek vesszük, akkor huszonnégyet.) Szedéstükre 63×104 mm. Keltezett darabjait 1538 és 1552 között írták.

A 24 ének közül 1550 előtt 17 keletkezett. Egy 1552-ből van datálva, 5 éneknek pedig nincs feltüntetve a szerzője. E névtelen énekek közül egyet Sztárai írt (*Az istenfélő Eleazár papról . . .*), a másik négyet szerzőhöz kötni nem tudjuk. Lehet, hogy az énekeskönyvből ismertek valamelyike írhatta őket, de az sem valószínűtlen, hogy előttünk ismeretlen énekszerzők alkotásai. Épp így bizonytalanságban vagyunk a keltezetlen énekek keletkezési idejét illetőleg is. Talán a *Penitenciára intéő historia* egy sora ad némi útbaigazítást. „A hazai állapotokra való vonatkozás eléggé tájékoz bennünket a szerzettetés ideje felől, mert ha Manasses és Nabugodonozor képében nem keressük

is I. Ferdinándot, Fráter Györgyöt vagy a szultánt, az ének iratásának idejét a 157. sor alapján (Igen járják most is az békességet) mégis az 1547—1551. évek közé kell tennünk.³² Az énekeskönyv megjelenési idejére vonatkozó bizonyítékok alapján a többi datálatlan énekről azt mondhatjuk, egyik sem keletkezhetett 1554 után.

Elöljáróban tanulságos lesz áttekinteni az énekek egymásutánját:

- $H_{2a} - L_{1a}$ lapig Batizi András: *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az útéltig való história.* (1544). Elején és közbül csonka, mert a példányokból hiányzik az $A_{1a} - H_{1b}$ és a $H_{4a} - I_{1b}$ lap. A fennmaradt szöveg a „Hegybe bérekesztett Sidoknak mondatnak” sorral kezdődik. (Érthetetlen, hogy ez a jól megkomponált ének miért szerepel ketté választva az énekeskönyvben!?) A második részének címe: *Más história az Nabugodonozor királyról, és az négy fő birodalmokról* (I_{4a}).
- $L_{1b} - M_{3a}$ Batizi András: *Izsák pátriarkának szent házasságáról való szép história* (1546).
- $M_{3b} - O_{3b}$ Farkas András: *Miképpen az Ur Isten Izraelnek népét Egyiptomból és hasonlóképpen az magyarokat Szithiából kihozta* (1538). Az ének a végén csonka, mert a példányokból hiányzik az O_4 levél.
- $P_{1a} - Q_{2a}$ Dézsi András: *Mózes és Józ sue hadáról az Amalek ellen* (1550). Hiányzik az ének 1—2. versszaka, mert a példányokból az O_4 levél elveszett.
- $Q_{2a} - R_{3b}$ Batizi András: *Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról széphistória* (1540).
- $R_{3b} - V_{2a}$ Fekete Imre: *Az erős és istenfélő vitéz Sámsonról história* (1546).

- V_{2a}—Y_{4b} Kákonyi Péter: *Az erős vitéz Sámsonról más szép história* (1546).
- Y_{4b}—a_{2a} Dézsi András: *Az Levitáról história . . .* (1549).
- a_{2b}—d_{2b} Fekete Imre: *Egy néhány szép históriák az királyoknak könyveikből* (1546).
- d_{3a}—f_{3b} Biai Gáspár: *Dávid királyról és Bethzabea Uriasnak feleségeről való história* (1549).
- f_{4a}—g_{2b} Csikei István: *Az Illyés prófétáról és Acháb királyról való história* (1542).
- g_{2b}—l_{3b} Sztárai Mihály: *Az igaz keresztyéneknek kevés számokról haborúságokról és győzedelmekről . . . szent Illyésnek és Acháb királynak idejében lőtt dolgokból melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok* (1549).
- l_{3b}—n_{3a} Székely Balázs: *Az szent Tóbiásnak egész históriája* (1546?).
- n_{3a}—q_{3b} Sztárai Mihály: *Az Holofernes és Judit asszony históriája* (1552).
- q_{4a}—t_{1b} Dézsi András: *Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való história* (1550).
- t_{2a}—x_{3a} Kákonyi Péter: *Az Asverus királyról és az istenfélő Heszter királyné asszonról való história* (1544).
- x_{3a}—y_{4a} Névtelen: *Penitenciára intő histórid, istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról* (1553 előtt?).
- y_{4a}—z_{2b} Névtelen: *Jeremiás próféta siralmas panaszolkodásinak 5. része énekbe szerzetet* (1553 előtt?).
- z_{3a}—Aa_{3b} Névtelen: *Az három istenfélő firfiakról kik az igaz hitnek vallása miatt az égő kemencébe vettetenek, de Istentől megtartattanak* (1553 előtt?).
- Aa_{4a}—Cc_{2a} Batizi András: *Az istenfélő Zsuzsánna asszonnak históriája* (1541).
- Cc_{2a}—Cc_{4b} Névtelen: *Az babilóniabeli Beél és Sárkány bálvány istenekről való história.*

(Csonka, mert a példányokból hiányzik a teljes Dd ív.)

- Ee_{1a}–Ee_{1a} Batizi András: *Jónás próféta* (1541).
(Elejéről 17 vsz. hiányzik, mert a példányokból elveszett a teljes Dd ív.)
- Ee_{4a}–Gg_{1b} Sztárai Mihály: *Az istenfélő Eleazár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való história* (1546).
- Gg_{2a}–Hh_{4b} Szkhárosi Horvát András: *De Maledictionibus* (1547).

Az énekeskönyvből fennmaradt két példány alapján ennyi a gyűjtemény szövegállománya. Hiányzik az elejéről a címlap, a minden bizonnyal eredetileg meglévő előszó, a végéről a tartalomjegyzék és a kolofón. A szöveg a H₂ levélen kezdődik. Az A, B, C, D, E, F, G összesen tehát 7 ív elveszett. Ha hozzászámítjuk, hogy az előszót legutoljára szokták nyomtatni, az elveszett levelek száma még szaporítható. E csonka rész alapján nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a hiányzó részekben Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgokról való históriájával* rokon énekek lehettek. Hiszen a tartalomjegyzéket figyelmesen áttekintve azonnal nyilvánvaló, hogy nem találomra összehányt, véletlenül egymás mellé került bibliai históriákról van szó. Az énekek — kettő kivételével — a bibliai könyvek sorrendjében következnek. Tehát a maga módján igyekezett a Bibliát is pótolni. A két kivétel azonban: Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgok históriája*, valamint Szkhárosi Horvát András *De Maledictionibus*-a azt mutatja, hogy e gyűjtemény határozott koncepció hordozója. Batizi éneke világnézeti alapvetés, Szkhárosi pedig Mózesnek az isteni törvényt meg nem tartókra szórt átkait (Móz. V. 28.) szólaltatja meg lendületesen, nagy nyelvi erővel.

Az énekeskönyv szerkezete tehát a következő: az első ének felvázolja a reformáció történetisének alapvonalait, az utána következő bibliai históriák a prédikátorok tanításait példázzák, azt

tartalmazzák, amit az „igaz keresztyén”-nek tudnia kell. Az egészet lezárja Szkhárosi Átka, figyelmeztetve a „községet” a következményekre, ha a fenti tanításokat nem fogadná meg.

Mit tanítottak a reformátorok? Helyesebben mit tartalmaz a maga sajátos módján a Hoffgreff-énekeskönyv a prédikátorok tanításaiból? Prédikátoraink célja az volt, hogy minden eszközzel terjesszék a reformáció hitigazságait, általánosan ismertté tegyék a Bibliát, az igaz hit forrását, hogy rámutassanak bizonyos szociális és politikai igazságtalanságokra, hogy a dúló-fosztó, fősvény fejedelmek és főurak elé a bibliai jó fejedelmek példáját állítsák, stb. Ennek érdekében prédikálnak, iskolai könyveket írnak a tanulóknak, katekizmust és történelmi munkát adnak ki, s nem utolsó sorban énekeket írnak és énekeskönyveket szerkesztenek.³ Tevékenységük jellemző vonása a nemzeti függetlenség gondolatának ébrentartása, ápolása volt. Speciális sajátága ez a magyar reformációnak, mit az állandóan fenyegető török veszedelem magyaráz. A nemzeti függetlenségért, létéért oly reménytelen körülmények között küzdő, az állandó szét húzás, pártoskodás és hadakozás miatt éreje fogytán levő országban szívesen hallgathatták a bibliai hősök történetét, akik isten segítségével kevesedmagukkal, vagy éppen egyedül győzték le a betolakodó ellenséget. (Mózes és József, Vitéz Gedeon, Sámson, Judit és Holofernes stb.)

Reformátor íróink szívesen fordulnak az Ószövetség könyveihez, mert ott az ókori „választott nép” sorsában, történetében saját nemzeti problémáinkra találhatnak, vagy vélnek találni feleletet. A zsidó és magyar nép története között levő hasonlóságot mélyen átérezték, és eszméik kifejtésében, igazolásában következetesen felhasználták. (Farkas András: *A zsidó és magyar nemzetről.*⁴)

E két pólus — a reformáció hitigazságai és a nemzeti függetlenség gondolata — között kap helyet a vallásos, valláserkölcsei vagy tágabb értelemben vett erkölcsi erények propagálása, mint az

istenben bízás, a házastársi hűség, a paráznaságtól való tartózkodás stb. Természetesen e didaktikus propagandisztikus szándékon túl — akarva vagy akaratlanul — érvényesül egy másik tendencia is, a gyönyörködtetésé. Némely bibliai történetek önmagukban, dísztelenül elmondva is izgalmasak, érdekesek, regényesek (Sámson, Zsuzsánna, ifjú Tóbiás históriája stb.).

Nem kétséges azonban, hogy az énekeskönyv meghatározó alapvonása a célravezető, tudatosan didaktikus-propagandisztikus jelleg. Ha énekelték is gyülekezetben a Hoffgreff-énekeskönyv egyes darabjait, ezzel nem a „hitt againac” erősítése volt a cél. Ezt kizárja már az is, hogy a gyűjteményben számos apokrif-átköltés kapott helyett, melyekről Heltai is így nyilatkozik: „Olvassác azért őket á keresztyéneknek gyülekezeteibe io es keresztyeni erkölcsre valo tanusagokert, de nem olvassac á hitt againac erősítésere. Mert e féle dolgokba elkel őket titkolni mint ha ingyen nem volnanak: azert nevezetnec Apokriphaknak, azaz eltitkoltatoknak.”⁵ Nem egyházi szerkönyv volt, a hívek magán-ájtatosságát és a reformáció eszméinek terjesztését volt hivatva szolgálni.

A XVI. század folyamán három históriás énekgyűjtemény jelent meg: Tinódi Cronicája, Kolozsvár 1554. (RMK I. 33.), a Hoffgreff-énekeskönyv (RMK I. 348.) és a Heltai-Cancionalé, Kolozsvár 1574. (RMK I. 112.). Mindhárom kiemelkedő jelentőségű irodalmi és zenei szempontból egyaránt. Tinódi Cronicája a históriás énekköltészet csúcspontja, a világi műzene első képviselője, a Heltai-Cancionalé pedig e nagymúltú műfaj fejlődésének lezárása, összefoglalása. Bár a Hoffgreff-énekeskönyvet mindig Tinódi Cronicája és a Heltai-Cancionalé társaságában említik, ez nem jelenti azok egyneműségét. A Tinódi típusú históriás ének nagymúltú műfaj, léte és virágzása nagyobbreszt független a reformációtól, teljesen világi és erőteljesen politikai tendenciájú. A bibliai história pedig a reformációval tűnik fel, annak szolgálatában áll,

noha vannak szálak, melyek összekötik a Tinódi típusú énekekkel, mégis egészében más jellegű műfaj. Jelentősége azonban nem kisebb amazénál.

Mátray Gábor,⁶ a Hoffgreff-énekeskönyv első zenei méltatója szerint „A magyar dalzene érdekében nagy kincsnek tekinthetjük ezen énekgyűjteményt, annyival inkább, mert abban a magyar zene egy önálló s külön nemével ismerkedünk meg.”

A XVI. század zenei emlékei közül a legtöbb egyházi rendeltetésű. Tinódi Cronicájának és a Heltai-Cancionálénak dallamai a világi műzene képviselői. A Hoffgreff-énekeskönyv pedig szöveg és dallam szempontjából egyformán a kettő között áll. Vallásos foganású, de nem templomi használatra készült. „Ez tehát a legrégebb vallásos tartalmú, de nem egyházi szerkesztésű zenei kiadványunk.”⁷ Minden bizonnyal a könyvecske zenei gondozója és a szövegek egybegyűjtője azonos személy volt, hiszen prédikátoraink közül legtöbb értett a zenéhez. Farkas Andrásról jegyzi meg Mátray Gábor, hogy „mind a szöveg, mind a dallam szerzőjének tekintendő, a legrégebb költő és dalnokzenész, kinek műve a XVI. században nyomtatva kiadatott.” Valószínű, hogy Sztárai Mihály Pádovában komoly zenei műveltséget szerzett. Szép hangjáról, énekléséről általánosan ismert volt.⁸ Batiziról is bátran feltételezhetjük a zeneértést. Gálszécsi énekeskönyvet is szerkesztett, ilyen irányú ismeretei nem vonhatók kétségbe. Egyáltalán abban a korban, amikor a szöveg nem élt még önálló életet, a dallam függvénye volt (a szétválás folyamata még csak megkezdődött a XVI. században), az énekszerzés és zeneismeret nagyon gyakran együttjárt. Szabolcsi Bence írja: „Tinódi és a Hoffgreff-gyűjtemény melódiái, ha népi gyökerekből sarjadtak is, kétségkívül nem népi s talán sokszor még csak nem is népies (ezt dallamszerkezetük tagolásuk sajátos, sokszor stereotip kiterveltsége, a régi magyar népi dallamvilágtól való távolsága bizonyítja), hanem felismerhetően egyes emberek művei, énekszerzőké, kik több-kevesebb zenei

képzettség birtokában nótáikat is csak ők maguk gondolák s jórészt maguk is adták elő.”⁹

Jellemző, hogy az 1538—1555-ig terjedő időszakból 35 bibliai históriát ismerünk. (Ebből a Hoffgreff-énekeskönyv 24-et tartalmaz.) A következő 45 évből mindössze 26-ot. Figyelembevételével, hogy idők folyamán az emlékek pusztultak, a két számadat, az arányokat tekintve így is arra mutat, hogy a bibliai históriának a reformáció első szakasza kedvezett jobban; részben azért, mert létrejöttüket sürgette a teljes Biblia-fordítás hiánya és mert kiváló propagandaeszköznek bizonyult a reformáció eszméinek terjesztésében. A reformáció irányzatokra bomlása után funkciójuk háttérbe szorult a felekezeti harcok között. Helyüket prédikációk és vitairatok foglalták el.¹⁰ Nem tekinthetjük véletlennek, hogy ilyen tartalmú gyűjtemény több nem jelent meg. Igaz, Bornemisza énekeskönyvének harmadik része¹¹ (RMK I. 195.) bibliai históriákat tartalmaz, de ez nem önálló kötet, hanem Bornemisza énekeskönyvének része, s egyben utolsó példa is bibliai históriák gyűjteményben való megjelenésére. A műfaj népszerűségét bizonyítja mindenesetre az is, hogy egy-egy külön is megjelent, számos darab pedig kéziratos gyűjteményekbe került.

Az énekeskönyv tehát tudatos szerkesztési elv alapján jött létre. Milyen műveltségi körben keletkezhetett? Van-e lehetőség arra, hogy ezt az elején és végén csonka könyvecskét valamely írói csoporthoz, vagy ha komoly megszorításokkal és fenntartásokkal is, személyhez kapcsoljuk? Nem lesz érdektelen összefogni azokat a szálakat, melyek közelebb visznek e kérdések megválaszolásához, az énekeskönyv alaposabb megismeréséhez, megértéséhez.

A kor gyakorlata szerint az énekeskönyvszerkesztést nagyobb felkészültséget igénylő, magasabbrendű, „tudós” munkának tekintették. A Hoffgreff-énekeskönyv is teljes egészében igazolja ennek a felfogásnak jogosságát. A szerkesztő

oly ügyesen állította össze a kötetet, hogy az egész gyűjtemény súlya, hatóereje sokkal nagyobb az egyes énekek pusztá összegénél. Ebben a szerkezetben az énekeknek „helyzeti energiájuk” van. Egybeszerkesztője csakis tudós reformátor, jó pedagógiai és gyakorlati érzékű, a kompozícióhoz is értő prédikátor lehetett.

Az énekeskönyv névről ismert szerzői: Batizi András, Dézsi András, Farkas András, Szkhárosi Horvát András, Sztárai Mihály, Kákonyi Péter, Csikei István, Székely Balázs, Biai Gáspár és Fekete Imre deák. Közülük Batizi egyike a legkiemelkedőbbeknek. Bibliai epikánk kezdeményezője minden bizonnyal ő volt, legfeljebb Tinódi előzhette meg. E gyűjtemény az ő szerzeményei közül tartalmaz legtöbbet, szám szerint ötöt, s ezek közül a *Meglőtt és megleendő dolgok históriája* alapvető. Dézsi Andrástól csupán hármát, a többiektől pedig kettőt vagy csak egyet-egyet tartalmaz a kötet.

Alig kétséges, hogy ez az énekgyűjtemény a Felső-Tisza vidékén működő tudós reformátornemzedék körében jött létre. A szerzői gárda java része, az egész könyv problematikája egyaránt Felső-Magyarország területére utalja. Nem lehetetlen, hogy egy bibliai énekgyűjtemény összeállítása már Batizi fejében megfogant. Ennek belső és külső feltételei az ő személyében adva voltak. Az énekanyagot működése és kapcsolatai révén nem lett volna nehéz összegyűjtenie, képzettsége pedig alkalmassá tette egy ilyen kötet megszerkesztésére. Lehet, hogy egy bibliai históriákból álló gyűjtemény összeállítását meg is kezdte, de a Hoffgreff-énekeskönyv abban a formájában, ahogyan nyomtatásban megjelent, mégsem lehet Batizi műve, hiszen annak tíz éneke Batizi halála után keletkezett, róla pedig 1546 után semmit sem tudunk; ha még élt volna, annak bizonyára maradt volna valami nyoma, mert jelentős személy volt a maga korában. De az összeállítás azért sem származhatott az ő hagyatékából, mert abból a *Meglőtt*

és megleendő dolgok históriája című szerzeménye nem kerülhetett volna kétfelé darabolva az énekeskönyvbe.

A jelek szerint talán valamelyik előttünk ismeretlen Felső-Tisza vidéki prédikátor szerkesztette egybe és adta nyomdába a gyűjteményt. Mégpedig úgy lehet az az ismeretlen prédikátor, aki 1555-ben ugyancsak Hoffgreff nyomdájában Batizi katekizmusában harmadik kiadását közzétette. Az énekeskönyv összeállítójának ti. jól kellett ismernie Batizi kátéját, annak szerkezetét.

Batizi András az első tudós reformátor nemzedék tagja. Műveltsége, irodalmi és reformátori tevékenysége alapján Dévai Bíró Mátyás, Gálszécsi István, Ozorai Imre, Bencédi Székely István társaságába tartozik. Valószínűleg a Szatmár megyei Batizon született. Gálszécsi tanítványa volt. 1530-tól Kassán tanított (Dévai Bíró Mátyás volt akkor ott a prédikátor), majd Szikszón lett rektor. 1542-ben Wittembergben találjuk, honnan Melancthon ajánló levelével jött haza Perényi János udvarába. 1545-ben mint a tokaji gyülekezet papja írta alá az erdödi zsinat hitvallását. Énekeit 1530 és 1546. között írta.¹² Szerzett ezeken kívül egy katekizmust, s ez minket az énekeskönyv kapcsán közelebbről is érdekel.

Batizi katekizmusának (*Keresztyéni tvdomanrvl valo könveczke*) három kiadásáról tudunk. Kedvelt lehetett a maga korában. Az első kiadásnak egyetlen példánya sem ismeretes. A második Krakóban jelent meg 1550-ben (RMK I. 23.), a harmadik pedig Kolozsvárott a Hoffgreff-nyomdában látott napvilágot 1555-ben (RMK I. 34.).

Katekizmus-kiadásának célját így fogalmazza meg: „Irtam vala en istenben szérelmetes atyamfiai, ennek előtte magyar nyeluen egygy kisedd könyveczket. Ez vegre, hogy valahogy scolaban lennek, az szeghen tudatlan germeczeknek eleikbe adnam, hogy ükis az Istennek esmereteben ekülhetnenek, giarapodhatnanak es az istent deczerhetnek.” Elsősorban tehát iskolai igények kielégítésére

gondolt, mikor munkáját megírta, de nem csupán erre, és ezt a továbbiakban részletesen ki is fejti. Pontos felsorolja, milyen okok teszik szükségessé ezt a könyvecskét: 1. A pogány törökök bármely órában megtámadhatnak, országunkat rabolhatják, nekünk menekülnünk kell, prédikációt nem hallgathatunk, csak efféle könyvek olvasásával vigasztalhatjuk magunkat. 2. Nem kétséges, hogy most van az az idő — mondja Batizi —, melyet Dániel próféta az Anyaszentegyház eloszlásának nevez. A török, kit isten büntetésként küldött ránk, elhajtja a keresztényeket idegen országba. Szükséges tehát az ilyen könyv, hogy „az istentül el ne szakadyunk, es az kereztyen hit Bennünk meg ne alogék . . .” 3. A papok, barátok Krisztus szent vacsoráját „ighen meg vndokitottak”, ezért ver törökkel az isten. (Annak a vitának, melyben a katolikusok és protestánsok kölcsönösen egymást tették felelőssé az ország romlásáért, csírája már eme Batizi-előszóban megtalálható.) 4. De ha megmaradhatunk is országunkban, ismerni kell a hit „fundamentumit”, mert aki azt nem ismeri, nem méltó a keresztyén nevezetre.

Megmondja azt is, kiknek írta: „. . . nem az Böltsegnek kik deakulis Iol tudnak, hanem azoknak, kik elannira nem tudnak hogy ükes az eggy örök istent mi vrunk Iesus Christusnak dicőseghés szent attyat meg Esmerhessek es örökke diczerhessek.” Tehát az iskolás gyermekeken kívül a latinul eléggé nem tudó, de a magyar nyelvű olvasmányt már igénylő rétegekhez szól. Ezen a műveltségi szinten álltak a nemesség és a polgárság hazai iskolázottságú tagjai, Batizi tehát öhozzájuk fordul.

Előszava olyan embernek mutatja a szerzőt, aki pontosan ismeri a reformáció mozgalmának feladatait és igényeit, a gyakorlati élet követelményeit és szükségleteit s tehetségét, erejét ezeknek szolgálatába állítja.

Hivatkozik kátéíró elődeire: „Es Iollehet Többenes irtanak enelöttem Illeyten kesded köniueczket, eggyik az en tisztelendö mestirem, az

Galszeczi Istvan mester ki Immaran istenben nyugszik: masik az tyzteletes Deuai Mathias, Christusnak igaz predicatora.” Gálszécsi Kátéja 1538-ban jelent meg Krakkóban (RMK I. 10.). A könyv egészéről csak Bod Péter leírása alapján alkothatunk fogalmat. Az a töredék, mely Szilády Áron könyvtárából került a Kecskeméti Városi Könyvtárba, mégis alapot ad az összehasonlításra. Dévai Bíró Mátyás Katekizmusa is — *At tiz parantsolatnak ah hit agazatinac am mi At'ancnac aes ah hit petsetinec röviden valo magyarazatt'a* (RMK. I. 353.) — éppúgy lutheri szellemű, mint Gálszécsié és Batizié is.

Batizi azonban felülmúlta mesterét énekszerzésben, kátészerkesztésben egyaránt. „Dévai és Gálszécsi Kátéival összehasonlítva az övé a rendszerezéssel és a didaktikai célszerűséggel tűnik ki; kevesebbet polemizál és elmélkedik, inkább kifejt, értelmez és az ismeretek megrögzítésére törekszik.”¹³ Valóban, énekei is, de Kátéja különösen azt bizonyítja, hogy volt érzéke a szerkesztés, a kompozíció, a didaktikai szempont érvényesítése iránt. Noha sok a hasonlóság Batizi kátéja és az őt megelőzőké között, hiszen nagyjából ugyanazt az anyagot adják, egy ponton Batizié alapvetően eltér a többitől, és ez az eltérés a Hoffgreff-énekeskönyv szempontjából nagyon figyelemre méltó.

Az eddigiekből kitűnt, hogy a Hoffgreff-énekeskönyv határozott reformátori koncepció hordozója, s benne a didaktikus-propagandisztikus jelleg az uralkodó, és ezt az elvet nagyszerűen érvényre juttatja az énekeskönyv utolsó darabja, Szkhárosi Horvát András *De Maledictionibus*-a.

Batizi Kátéja éppen ezzel a szerkezettel mutat feltűnő rokonságot. Nevezetesen a tízparancsolatot tárgyaló fejezetről van szó. Batizi előadja a tízparancsolatról szóló tudnivalókat, majd ezt a kérdést adja a tanítvány szájába: „Miczoda kynual Bünteti meg az vristen azokat akkik az parancsolatokat megtörik es be nem tellyeseytik?” A mester

így felel: „Először örök karhoyzattal miképpen irván vagyon . . . Másodszor üdő szerént való kinokkalis meg Bünteti az vristen az paranczolat töröket”, majd a továbbiakban lerövidítve prózafordításban közli azt a bibliai szövegrészt (Móz. V. 28.), melyet Szkhárosi Horvát András versbe szedett és a Hoffgreff-énekeskönyv a gyűjtemény végén közöl. A káté eme szövegrészt teljes terjedelmében idézzük: „. . . hogy ha nem akarod vgy mond az te vradnak istenednek szauat halgatny es paranczolatnyat tartany, te read Iünek mind ez atkok. Atkozot lész az varasban es az mezöben. Atkozot léssen az te mihednek gyümölcze az te földednek gyümölcze az tehenidnek czorday, es az te iuhaidnak nyayai. Hozatt te read az vristen ehséget szükseghet, döghalalt, hewseghet, hideghet, döghletet, eghet és ragyat, változzek, az egh féied felet erecze, hogy mennei harmatot ne aggyon, es az melly foldet labaddal meg nyomotz változzék vassa hogy gyümölczet ne teremczen es az faaj almakat ne aggyanak eggy vton menyki az te ellenseghid eleibe es het vtakon fuss vissza azok előtt, es az te tested vadaknak madaraknak eledele legyen ez senki te rulad azokat el ne üzze.

Ezek azért az fenyegetések mellyekuel fenyegethi az vristen az paranczolat töröket. Ezek mind iruan vadnak az Moises könyueben, es meg ezeknel sokkal rettenetesbek vadnak, mellyeket mostan röuidsegnek okaert el hagyok.

Félljed azért az vristent hogy ü ostroma, es haragianak rettenetes Itilete te read ne szallyon.”

Tekinthetjük-e véletlennek, hogy Batizi kátéjának tízparancsolatról szóló része és a Hoffgreff-énekeskönyv szerkezete között ilyen nyilvánvaló a rokonság? Aligha! Annál is inkább, mert kátéíró elődei fel vetik azt a kérdést: mi vár a parancsolat megszegőire. Az átokról szóló bibliai helyet meg sem említik és a Batizi utáni kátékban sem akadtam nyomára. Ebben az esetben tehát nem a kor gyakorlatáról, hanem Batizi egyéni leleményéről van szó. A Hoffgreff-énekeskönyv szerkezetében

pedig ugyanaz az elv az uralkodó, mint a kátéban. A gyűjtemény ismeretlen szerkesztője tehát Batizi katekizmusának koncepciója nyomán állította össze a bibliai históriákat tartalmazó kötetet.

A Hoffgreff-énekeskönyv megjelenési körülményei még nincsenek tisztázva. Ezen nem is csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy mind a két fennmaradt példány elején és végén csonka, XVI. századi nyomdáink története pedig bővelkedik fehér foltokban. Gulyás Pál írja:¹⁴ „a kolozsvári nyomda röviddel az előtt, hogy Tinódi magát művei kiadására elhatározta, egy hangjegynyomásos művel lépett a nagyközönség elé. Ez a mű az ún. Hoffgreff-féle énekeskönyv (RMK I. 348.), mely minden valószínűség szerint 1552 végén, tehát abban az időben látott napvilágot, amikor a nyomda Hoffgreff és Heltai közös tulajdona volt.” Annak alapján, hogy e könyvecske datált énekei 1538 és 1552 között keletkeztek, úgy véli; 1552 végén vagy 1553 elején jelent meg. Nem tartja kizártnak Szabó Károly véleményét sem, mely szerint e bibliai históriák összegyűjtője és kiadója maga Heltai volt. A nyomtatás érdeme azonban — írja Gulyás Pál — Hoffgreffé, mert a nem falemezbe vésett, hanem egyes önálló kótabetűk használata oly gyakorlott, nyomdai szakembert feltételez, aki a legújabb nyomdatechnikai eredményeket is ismeri, ilyen pedig — véleménye szerint — csak Hoffgreff György volt.

Érdekes, hogy ugyancsak a mozgó hangjegyekre és egyéb zenei vonatkozású momentumokra hivatkozva Mátray Gábor egészen más következtetésekre jut: „E hangjegyek csinos alakját s a pontosan írt előjegyeket, valamint a zene írás módját tekintve — írja — nagyon hajlandó vagyok hinni, hogy e gyűjtemény 1580—1600 között (vagy talán még később) nyomtatott; minthogy Németországban is 1580 táján kezdettek oly alakú hangjegyekkel nyomtatni, miként e gyűjteményben... Minden esetre e gyűjtemény sokkal később nyomtatott Tinódi Sebestyén Krónikájánál.”¹⁵

Utóbbi megállapítását (a „sokkal” szót elhagyva) újabb kutatóink is elfogadják (Bóta László, Varjas Béla).¹⁶

Talán sikerült valószínűvé tennünk, hogy a Hoffgreff-énekeskönyv a felső-tiszavidéki első tudós reformátor nemzedék körében jött létre. Első pillantásra talán gondolhatnánk arra, hogy Krakóban jelent meg, mivel a felső-tiszavidéki reformátorok művei nagyrészt itt láttak nyomdafestéket. Azonban a mű helyesírása, betűtípusa és papírjának vízjele ezt a lehetőséget eleve kizárják.

A királyi Magyarország területén a sárvár-újszigeti könyvsajtó megszűnése után hosszú ideig nem működött nyomda. Buda eleste után (1541) a magyarság szellemi életének súlypontja Erdélybe tolódott át. Ennek egyik legtöbbit mondó tanúbizonysága az 1540-es évek végén alapított Hoffgreff—Heltai-nyomda és annak hazai viszonylatban szinte páratlan könyvkiadói tevékenysége. Kolozsvár a XVI. századi Erdély leg-erőteljesebben polgárosodó és magyarosodó városa. E kettős folyamatnak legszebb igazolása magának Heltai Gáspárnak élete és működése. Szász létére megtanult magyarul, magyar nyelven írt, és könyvsajtóját — nem csekély üzleti érzékkel — a magyar olvasóközönség szolgálatába állította. Vállalkozása teljesen polgári jellegű, sem várostól, sem földesúrtól nem függ. Megvolt tehát minden lehetősége, hogy önálló kiadvány-politikát folytasson. A magyar nyelvű könyvkiadás területén hosszú ideig nem akadt versenytársa.¹⁷ A brassói nyomda korábbi alapítású ugyan, de hogy magyar nyelvű nyomtatványa a XVI. század utolsó negyede előtt lett volna, arról mindmáig nem tudunk.

A három XVI. századi históriás gyűjtemény közül kettő (a Tinódi-Cronica és a Heltai-Cantionale) kétségtelenül Kolozsvárott jelent meg. Hová fordulhatott volna e két hazában a Hoffgreff-énekeskönyv sajtó alá adója a kolozsvári nyomdán kívül? Sehová!

Azok a típusok, melyekkel énekeskönyvünket nyomtatták, a kolozsvári nyomda készletéből valók. Ezzel nyomták a többi kolozsvári kiadványt is. Noha énekeskönyvünk kiállítása igen szegényes, egy szerény díszítést mégis alkalmaz. Egy Alduslevél három helyen fordul elő: a *Vitéz Gedeon* (Q₂) címe után, a *Vitéz Sámson* (V₂) címe után és a *Penitenciára intő história* (X₃) címe után. Ez a dísz megegyezik a kolozsvári nyomda más termékeiben előfordulókkal. Ezek mutatják a könyvecske kolozsvári eredetét.

Megállja-e helyét azonban az a feltételezés, hogy a Hoffgreff-énekeskönyv összeállítója és kiadója maga Heltai volt. A tények azt mutatják, hogy nem. A *Cancionale* előszavában ezt olvassuk: „Vóltam e szándékba, hogy ki nyomtatnám a Bibliabeli szent historiaknac szép énekit, És a Sóltárnac rendszerént valo Psalmusit, Mellyeket soc iámboroc szörzette nec szép Notákra és versekre. De Isten, ő szent felsége, nem engette eddig, Hogy az én ió szandékomat véghöz vihettem vólna: Kiuáltképpen mostan.”¹⁸ Heltai tehát — saját szavai tanúsítják — 1574-ig nem adott ki bibliai história-gyűjteményt, noha szándékában volt, de valami ok miatt nem tehetette. Röviddel a *Cancionale* megjelenése után meghalt, Nyilvánvaló, hogy a Hoffgreff-énekeskönyvnek sem összegyűjtője, sem kiadója nem lehet. Hogyan egyeztethető ez össze azzal a kétségtelen ténnyel, hogy a könyv a kolozsvári sajtó terméke?

A Hoffgreff—Heltai-nyomda elég sűrűn cserélt gazdát. Az újabb kutatás szerint Hoffgreff György vezetése alatt már 1549 előtt működött nyomda Kolozsvárott. 1550-ben társult hozzá Heltai, és 1552-ig közösen kezelték. 1553-ban egyedül Heltai, 1553 végétől 1558 végéig egyedül Hoffgreff, 1559-től 1574-ig újra Heltai, majd 1575-től 1582-ig özvegye vezette.¹⁹

A kolozsvári nyomda 1565-ig brassói papírt használt. Heltai 1561-ben tárgyalásokat kezdett a városi tanáccsal saját papírmalom létesítése ügyé-

ben. Szándékát sikerült megvalósítani. 1565-ben megjelent az első saját papírra nyomtatott könyv (RMK II. 97.). A Hoffgreff-énekeskönyv brassói papírra van nyomtatva, tehát 1565 előtt kellett megjelennie, hiszen nem valószínű, hogy a drágább brassói papírt használta volna a sajátja helyett.

Az pedig, hogy Heltai nem tud vagy nem akar tudni a kolozsvári nyomdának erről a termékéről, csakis úgy értelmezhető; abban az időszakban jelent meg, amikor a nyomdát egyedül Hoffgreff György vezette. Tehát 1553 vége és 1558 között. Megerősíti ezt Vértés O. András, Varjas Béla és Molnár József helyesírástörténeti szempontú vizsgálata is.²⁰ Abban az időben ugyanis, amikor Heltai és Hoffgreff közösen (1551–52), majd Heltai egyedül (1553) irányította a nyomdát, az összes magyar nyelvű kiadványok a Heltai által kialakított egységes helyesírási normát követték. Azonban sem a Tinódi-Cronica, sem a Hoffgreff-énekeskönyv nem követi a Heltai-féle helyesírást.

Adatok hiányában nem dönthető el minden kétséget kizáró biztossággal, hogy Tinódi Cronicája vagy pedig a Hoffgreff-énekeskönyv jelent-e meg előbb. Bóta László szerint „Nem lehetetlen, hogy a Heltai—Hoffgreff-nyomda már a Cronicát megelőzően is adott ki kottával ellátott énekszövegeket, de hogy ez nem a Toldy Ferenc által Hoffgreffről elnevezett énekeskönyv volt, az szinte bizonyosra vehető ... Véleményünk szerint Tinódi Cronicája megelőzte a szóban forgó énekeskönyv nyomtatását. Ezt a két kiadvány kottatechnikájának különbözősége bizonyítja — a legjobban.”²¹ Adatok hiányában csupa kérdőjel mered a kutató elé: honnan, hogyan és miért szerezte be a nyomda ezt az akkoriban igen költséges felszerelést? Vajon a nyomda tulajdonában volt-e és előttünk ismeretlen ok miatt vált meg tőle? Vagy talán egy átutazó szállítmányt próbált ki Hoffgreff, tehát a mozgó kottabetűk csupán rövid „vendégszereplésen” vettek részt a kolozsvári nyomdában? Csak ennél a kiadványnál használták vagy többen is, de azok

elvesztek? 1554-ben már nem volt meg? (akkor a Hoffgreff-énekeskönyvet a Tinódi Cronica előtt nyomtatták!?) vagy pedig 1554 után szerezték be és 1574-re eltűnt, mert hiszen a Cancionáléban Heltai újra a Tinódi Cronicában használt ducokat alkalmazta!?,

E kérdések felsorakoztatása után már csak mondanivalónk rövid összefoglalása maradt hátra: a Hoffgreff-énekeskönyv a felső-tiszavidéki első tudós reformátor nemzedék körében jött létre. Az alapkoncepció valószínűleg Batizi András érdeme. Erre mutat Katekizmusának és a Hoffgreff-énekeskönyv szerkezetének rokonsága. A kolozsvári nyomdában abban az időszakban jelent meg, mikor az egyedül Hoffgreff György tulajdonában volt. Hajlok a felé a vélemény felé, hogy megjelenése csak a Tinódi-Cronica után lehetett, de alkalmasint még 1554-ben, esetleg a következő év legelején.

E faksimile-kiadás a Hoffgreff-énekeskönyvnek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött példánya alapján készült, de az akadémiai könyvtár példányából hiányzó H_{2a} H_{2b} H_{3a} H_{3b} I_{4a} I_{4b} K_{1a} K_{1b} K_{4a} K_{4b} O_{1a} O_{1b} lap, valamint az akadémiai könyvtár példányában hibás, illetve esonka f_{1b} f_{2a} f_{2b} lap hasonmásához a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár példánya szolgált alapul.

¹Toldy Ferenc: *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*. Pest, 1867². 165. l. — A Hoffgreff-énekeskönyvnek két példánya ismeretes. Egyik az MTA Könyvtárában található. Jelzete: RMir/211. Ennek a példánynak fényképmásolata megvan az MTA Mikrofilmtárában. Jelzete: A 213/V. A második példányt a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzik. Mikrofilmje megvan az OSzK-ban, jelzete: FM2/1920. Mindkét példány csonka, de a kettő közül az akadémiai példány a teljesebb. A kolozsvári példány viszont tizenkét olyan lapot (H_{2a} H_{2b} H_{3a} H_{3b} I_{4a} I_{4b} K_{1a} K_{1b} K_{4a} K_{4b} O_{1a} O_{1b}) megőrzött, amely az Akadémiai Könyvtár példányában nincs meg. — Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1929—31. 78—79. l. — Czóbel Ernő: *A Heltai-nyomda alapításáról*. (Válogatott írásai. Bp. 1963. 373—76.)

²Szilády Áron jegyzete. RMKT VI. 315. l.

³Székely István: *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó 1559. A kísérő tanulmányt írta és a fakszimile szövegét gondozta Gerézdi Rabán. Bp. 1960. (Bibliotheca Hungarica Antiqua III.) 18—20. l.

⁴Klaniczay Tibor: *A magyar reformáció irodalma*. ItK 1957. 12—47. l. és a *Reneszánsz és barokk* c. tanulmánykötetében, Bp. 1961. 113—50.

⁵Heltai Gáspár írja a Bibliának IV. része előszavában. RMK I. 28. (e₃—e₄).

⁶Mátray Gábor: *Történeti, bibliai és gunyóros magyar énekek dallamai a XVI. században*. Pest, 1853. 12. l.

⁷Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp. 1958. RMDT I. 28. l.

⁸Horváth János: *A reformáció jegyében*.

A Mohács utáni félszázad magyar irodalom-története. Bp. 1957.² 65. l.

⁹ Szabolcsi Bence: *A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük*. ItK 1931. 286. l.

¹⁰ Heltai Gáspár: *Cancionale azaz históriás énekeskönyv*. Kolozsvár 1574. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1962. (Bibliotheca Hungarica Antiqua V.) 16. l.

¹¹ Bornemisza Péter: *Énekek három rendbe*. Detrekő 1582. A kísérő tanulmány szövegét írta Kovács Sándor Iván, a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. (Bibliotheca Hungarica Antiqua VI.)

¹² Horváth János i. m. 40—47. l.

¹³ Sólyom Jenő: *Luther és Magyarország*. Bp. 1933.

¹⁴ Gulyás Pál i. m. 78—79. l.

¹⁵ Mátray Gábor i. m. 11. l. — Csiky János: *Régi magyar művészi zene*. MKsz. 1905. 116—133.

¹⁶ Tinódi Sebestyén: *Cronica*. Kolozsvár 1554. A kísérő tanulmányt írta Bóta László. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1959. (Bibliotheca Hungarica Antiqua II.) 24. l., valamint Varjas Béla kísérő tanulmánya a Heltai-Cancionáléhoz (18—20., 28. l.).

¹⁷ Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961.

¹⁸ Heltainak a *Cancionáléhoz* írt bevezetéséből.

¹⁹ A kolozsvári nyomdával kapcsolatos kérdésekről többen írtak az utóbbi néhány esztendőben: Pirnát Antal—Végh Ferenc: *Új adatok Heltai Gáspárról*. ItK 1956. — Herepei János: *A Heltai-nyomda sorsa*. MKsz. 1957. 55—58. — Végh Ferenc: *Hoffgreff György életéhez*. MKsz. 1957. 154—55. — Herepei János: *Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására*. MKsz. 1960. 438—43. — Jakó Zsigmond: *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez*. MKsz. 1961. 60—65. — Sólyom Jenő: *Új adat a Hoffgreff-nyomda történetéhez*. MKsz. 1962. 349—53. — Jakó Zsigmond: *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*. MKsz. 1965. 159—63.

²⁰ Vértés O. András: *Az u és v hangok jelölés-történetéhez*. Bp. 1939. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 44. sz.) 5. l. — Varjas Béla kísérőtanulmánya a Heltai-Cancionaléhoz (19., 28. l.). — Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. (Nyelvészeti tanulmányok 5.) 147—49. l.

²¹ Bóta László i. m.

A Hoffgreff-énekeskönyv csonka szövegeit, amennyiben azok más XVI. századi forrásból pótolhatók, az alábbiakban egészítjük ki.

Az első ének hiányzó része Bornemisza 1582. évi énekeskönyve alapján (CLXVII—CLXXIV. lev.):

MEGLÖTT ÉS MEGLEENDŐ DOLGOKNAK,
TEREMTÉSTŰL FOGVA MIND AZ ÍTÉLETIG
VALÓ HISTÓRIA

Az én beszédemet ti meghallgassátok, hogy kik nagy dolgokat hallani kívántok, jövendőt, mulandót érteni akartok, régi és új dolgot ingyen majd hallotok.

Nekünk az próféták nyilván megmondották, ez világ idejét írásokban hatták, sok csudák lettek, mellyek már elmúltak, jövendőket várunk, mint megprófétáltak.

De szükség az időt nekünk elosztanunk, utolsó időknék csudáit értenünk, pogán törököknek idejüket tudnunk, és az Antikrisztust illik megismerünk.

Régi nagy időben szent Illyés próféta, ez világnak minden idejét meglátá, Istentül megérté, három részre osztá, az ő háza népét ekképpen tanyítá. Egész ez világnak állapotja leszen, hatezer esztendő osztán vége leszen, az két első ezer úgymint üres leszen, második kétezer törvény alatt leszen.

Az harmad kétezer Krisztus után leszen, de ha ez kétezer tellyesen nem leszen, ez világ bűneiért az bizonyal leszen, kiért az ítélet hamarébb megleszen.

Senki ne csudálja de jól meggondolja, az első kétezerert hogy üresnek mondja, mert az írott tör-

vény akkor még nem vala, néppel ilyen teljes ez világ sem vala.

Bölcsen az kétezer akkor elkezdeték, Istentül e világ mikor teremteték, Ádámtul Noéig akkor számláltaték, kétezer esztendő özön után esék.

Az másik kétezer azután kezdeték, mely az törvény alatt lennie mondaték, mert Istentül akkor az törvény adaték, és Mojzes által el-kihirdetteték. Továbbá az harmad kétezer kezdeték, mikor Krisztus urunk világra születék, de másfél ezere annak is elmúlék, nem sok idő múlván világ végeztetik.

A következő 11. versszaktól a 62. versszak végéig olvasható szöveg önálló énekként szerepel a Hoffgreff-énekeskönyvben (I_{4a}—L_{1a} lapon) Más história az Nabugodonozor királyról és az négy fő birodalmakról cím alatt, megtoldva még egy a szerző nevét (Batizi András) és a szereztetés évét (1544) tartalmazó záróversszakkal. A Bornemíza-énekeskönyvben a folytatólagos 63—81. versszak, amely a Hoffgreff-énekeskönyv elejéről hiányzik, a következő:

De Szentlélek isten nyilván megmondotta, az szent prófétákkal megprófétáltatta, az szent írásokban szépen beíratta, és jövendőképpen nekünk tudnunk adta.

Hogy az legutolsó időben támadna, két hatalmas ország a Jézus Krisztusra, az török fegyvere Mahomet országa, az hamis tudomány pápa csalárdsága.

Egyik neveztetik fene bestiának, másik neveztetik hamis prófétának, mindkettő egyszersmind az Antikrisztusnak, mert ők az Krisztusnak ellene támadnak.

De hogy mi ez dolgot nyilván megérthessük, az szent prófétákat szükség előlvennünk, szent Ezechielnék írását értenünk, az szent Dánielnék látását megtudnunk.

Azért az Dániel ilyen látást láta, négy szél az tengeren tusakodik vala, négy fene bestiák felhagattak vala, és egyik másiktul különbözik vala.

Az egyik fenevad egy oroszán vala, az másik fenevad egy nagy medve vala, harmadik fenevad az leopárd vala, negyedik fenevad csudálatos vala. Az első fenevad az oroszán vala, kinek saskeselő két nagy szárnya vala, és az földnél feljebb emelkedik vala, emberi szövényben ő változik vala. Nabuchodonozor az oroszán vala, kinek birodalma e földön nagy vala, emberi szövénybe ő változik vala, mert az egy Istent megesmeri vala.

Két szárnya az vadnak az ő hátán vala, mert az birodalom két népeknél vala, Babiloniában és Assziriában, egyik másik után uralkodik vala.

Az másik fenevad egy nagy medve vala, ez az perzsiai birodalom vala, az medve szájában három rend fog vala, Cyrus és Dárius az Artaxerses vala. Harmadik fenevad az leopárd vala, világbíró Sándor ez bizonyjal vala, és az leopárdnak négy nagy szarva vala, mert Sándor országa négy királyra szálla.

Negyedik bestia csudálatos vala, kinek homlokán tíz nagy szarv vala, vas foga, vas körme önekie vala, mindent az lábával az földhöz ver vala.

Ez vad az római birodalom vala, és az ő tíz szarva tíz nagy ország vala, mindent az lábával az földhöz ver vala, mert ő nagy sokakat megnyomorít vala. Ez vadnak isméglen egy nagy szarva kele, három szarva ottan kitörék ellene, mert ő az többenél mind hatalmasb vala, és mint egy embernek szemeszája vala.

Ennek ez szárvnak szemé-szája vala, az nagy Isten ellen káromlást szól vala, az ő szenti ellen hadakozik vala, és őket ideig mind meggyőzi vala.

Ez igen nagy szarv az Mahomet vala, hogy ki az római tisztből feltámadá, de az birodalom immár kisebb vala, hatszáz és negyvenben immár írnak vala.

Három szarva akkor Rómának kiromla, mikor három ország őtüle elhajla, Szíria, Egyiptom Mahomethöz álla, és Ciliciának jobb része határa.

Ötet az törökök azután követék, szent Methodius-tul hogy kik neveztetnek az veres zsidóknak kör-

nyülmétélteknek, avagy hegy közibe berekesztetteknek.

Törököknek mondatnak mert ők mindent törnek, de veres zsidóknak azért neveztetnek, mert ők zsidó módra környülmétélkeznek, és sok gyolkos-sággal megveresültettek.

A hiányzó H_{4a} — I_{1b} lapok szövege ugyancsak a Bornemisza-énekeskönyv alapján:

Mert szent Dánielnél ez is írván vagyon, hogy Istent az szarv mind addig karomlja, és az szentek ellen addig hadakozik, míg nem ítéletre az széket leteszik.

Azért vagyon mostan ilyen szerencséje, hogy mentül hamarébb idejét betöltse, addig el-felmegyen míg neki engedték, de hirtelenséggel ő megáldoztatik.

Ezeket az Isten csak azért engedi, mert már ez világnak bűnét nem tűrheti, az bálványimádást el nem szenvedheti, azért ezek által akarja büntetni. Mint hajnal az napot szokta előlvenni, ezképpen az kínok mostan előlveszik, az ítélet napját az örök kínokat, hogy az megtérendők mostan megtérjenek. Eddig elég legyen az pogán törökről, hogy ki az Krisztusra támadott fegyverrel, immár mi szóljunk pápa országáról, ő tudományáról és csalárdságáról. Testi Antikrisztus ki legyen jól tudjuk, mert nyilván Mahomet és az pogán császár, lelki Antikrisztus hogy az pápa legyen, szent Pál és Dániel szöréről megírják.

Mikor a hamisság mind széllal áradand, egy dísztelen ember akkoron feltámad, nagy bölc beszédeknek ez értője leszen, és az csalárdságban szerencséje leszen.

Ez az szent népeknek virágát megfojtja, az nagy kazdagsággal bővséggel megromtja, idegen erővel ő megerősödik, emberi kéz nekül esmég elrontatik. Ez minden szenteknek Istenére támad, az fejedelmeknek ő fejére árad, az régi atyáknak Istenét elhagyja, az Maosim istent magának választja.

Arannyal ezüsttel Istenét tiszteli, és drágakövekkel áldozik űneki, minden szentségeknek ű rontója leszen, és asszonynepeknek kívánója leszen.

Ez írások nyilván az pápáról szólnak, ki böles beszédeknek akkor lön értője, az ű dekrétomát mikor felvéteté, azzal az Szentírást mind hátra vetteté.

Idegen erővel ű megerősödék, mert az császárokat és az királyokat, az ű szentségével lába alá hajtá, hogy kik űnekie országot adának. Az keresztyén népnek virágát megfojtá, mert az böles népeket ű magához hajtá, kinek érsekséget pispökséget ada, kinek custosságot prépostságot oszta.

Az régi atyáknak Istenét elhagyá, mikor az szenteket kezdé imádnia, az bálványképekhez bolcsó utat nyita, Maosim istennek kezdé áldoznia. Maosim zsidóul, magyarul erősség, kövár, kőpalota kazdagság és bővség, mert az ű istene torok gyomor és has, az ű menyországa sok pénz sok kazdagság. Az egy bizony Isten hitvel tiszteltetik, de az potroh isten képutálásokkal, arannyal ezüstvel és drágakövekkel, tündöklő füstölgő külső szentségekkel. Szent Pál nyilván írja az Timotheusnak, hogy az igaz hittül sokan elszakadnak, utolsó időkben követnie kezdik, az Antikrisztusnak csalárd tudományát.

Nagy sokan tévelgő lelkeket követnek, az szent házasságot kik nyilván megtiltják, és az eleségtül embert elszakasztanak, kit Isten teremtett az ű híveinek.

Ez írás bizonyly az pápára mutat, mert az házasságot és az hús megételt senki meg nem tiltá hanem csak az pápa, azért Antikrisztust egyebet ne várjunk.

Továbbá az szent Pál ezt bizonyly írja, mellyel az Dánielt ű megmagyarázza, hogy addig utolsó ítélet nem leszen, mígnem az elválás szakadás nem leszen.

A hiányzó O_{4a} lap szövege a Cornides-féle XVIII. századi másolat alapján:

népek között hogy mi őfelségét egyetembe dicsírhessük.

Farkas András szerzé ezeket énekbe keserőlven az nyomorult országon igen szánnya vala hogy az hitetlenek Istennek híveit széllal öldözik vala, kiskaracson után immár írnak vala az ezeröttszázban harmincnyolc esztendőben Amen.

A hiányzó O_{4b} lap szövege Bornemisza énekeskönyve (CCLXXXI.) alapján:

MOIZES ÉS JÓZSUE HADÁRÓL AZ AMALEK ELLEN

Gondom nagy volt az elkezdett dolgomra, kit mondhatnék most nektek hasznotokra, de talám csak szükségték sincsen arra, annak mondom ottan az ki meghallja.

Ezt Mojzes írja másik könyvében, Exodusnak tizenheted részében, Egyiptomból zsidók kijövéseben, szállások lőn tizenegyedik helyen.

Az babiloniabeli Bél és Sárkány bálványistenekről való históriának a hiányzó Dd ívre eső részét pótolni nem tudjuk, mert ez az ének más forrásban nem maradt fenn. Batizi András: Jónás prófétának históriája c. énekének elejét, mely szintén az elveszett Dd ívre esett, Bornemisza énekeskönyvében (CCCXXXI.) megőrzött szövege szerint közöljük:

JÓNÁS PRÓFÉTÁNAK HISTÓRIÁJA

Nosza keresztyén nép hallgass nagy dolgokra, hatalmas urunknak Istennek dolgára, Jónás prófétára Ninive városra, kinél nagyobb város ég alatt nem vala.

Szóla az Úristen Jónásnak ezt mondá: Kelj fel Jónás menj el Ninive városba, intsed hogy térjenek pönitenciára, mert nagy gonoszságok felhat nagy bosszúma.

Jónás hogy ezt hallá igen megröttene, mert fél vala azon hogy őt agyonverné, Ninive városa őt elrökentené, hogyanem mint Istentül tülök inkább féle.

Isten előtt azért kezdte elfutnia, az széles tengerre előtte indula, sietséggel juta Japho városába, hogy ő az tengeren szaladna Tharsisba.

Bárka-bért megadá ott az hajósoknak, a bárkában ülők véle indulának, de nem értik vala szándékát dolgának, isten előtt való bolond futásának.

Nagy szelet bocsáta Isten az tengerre, erősen az hajó hánkódnia kezdte, annyi nagy háború mindnyájokat éré, hogy majd elsílyednek mindenik azt vélné.

El-felkiáltának kiki az Istenhöz, mindent megkísírtnek bíznak vasmacskákhoz, erőtlen voltakban futának Jónáshoz, kinek szeme akkor vala igen álmos. Az kormányos-mester rázza nagy álmából, esedeznék értők inté buzgó szívből, netalám az Isten mirajtunk könyörül, hogy el ne borítson bennünk nagy háború.

Szóla egyik hajós másiknak és monda: „Jertek vessünk sorsot és nyilat látásra, tudjuk meg ki légyen ez nagy vésznek oka?” Az sorsot megveték és esék Jónásra.

Ottan az hajósok mondának Jónásnak: „Micsoda az oka ez nagy háborúnak, mond meg mi dolgos vagy, miféle ember vagy, és mond meg hová mégy micsoda nemzet vagy?”

Monda Jónás nekik: „Vagyok zsidó nemzet, félem és röttegem az mennybéli Istent, hogy ki teremtette tengert és az földet, ennek dolgaiba forgok színe előtt.

Ez nagy háborúnak kedig vélem okát, hogy az mit rám bízott nem szerzém azokat.” Az hajósok hallván mind megfélemlének, miért akart futni dorgálnia kezdék.

„Mit tegyünk, mondának, hogy ez vész megszűnjék, mert im így jól látod vizét az tengernek, hogy im minduntalan feljebb nevedeknék, nagy szörnyű zúgással habok emelkednek.”

Jónás monda nekik: „Ragadjatok ölbe, és vessetek el-bé tengernek vizébe, megszűnik legottan a tengernek vésze, mert csak én miattam jutottatok erre.” Az hajósmesterek mégis eveznie kezdének Jónással

part felé sietni, de nem lehet vala mert tenger habjai, ellenek áradván vissza őket veri.

Kiáltván azt mondják: „Nagy Úristen kérünk, az igaz embernek lelkét ne vesszessük, és ártatlan vérbe mi ne fertesztessünk, kérünk uram téged tarts meg őket velünk.”

De nem lőn mit tenni szegény Jónást veték az tenger vizébe az vész ám megszűnék, ők megfélemlének igen könyörgének, az parton Istennek áldozatot tőnek.

Szerze az Úristen igen nagy cethalat

DAS HOFFGREFF GESANGBUCH

Das Hoffgreff-Gesangbuch ist die einzige ungarische Sammlung biblischer Geschichten. Es ist uns in zwei sehr schadhafte Exemplaren ohne Titelblatt überliefert worden; das weniger mangelhafte Exemplar ist im Besitz der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, das andere in der Klausenburger Universitätsbibliothek (Cluj, Rumänien). Unserer Faksimile-Ausgabe liegen diese beiden Exemplare zugrunde. Das Gesangbuch wurde von Ferenc Toldy nach György Hoffgreff, dem ersten Klausenburger Buchdrucker, benannt. Orthographie und Typographie des Buches zeugen beweiskräftig davon, daß es in der Buchdruckerei von Hoffgreff in den Jahren 1554—55 erschienen ist. Die Gesangsammlung selbst dürfte, nach dem Tätigkeitsgebiet der Autoren zu urteilen, im oberen Theißgebiet entstanden sein. Die Anordnung der Gesänge zeigt eine gewisse strukturelle Ähnlichkeit mit dem Katechismus des Tokajer protestantischen Predigers András Batizi. Bei der Zusammenstellung des Bandes übernahm der Herausgeber die strukturellen Konzeptionen des Katechismus Batizis, die er sehr gut kannte. Batizi selbst konnte der Herausgeber nicht gewesen sein, da aus den Jahren nach 1546 nichts über sein Leben bekannt ist. Der Unbekannte, der diese Sammlung biblischer Geschichten zusammenstellte und in Druck gab, ist möglicherweise mit dem Prediger identisch, der die im Jahre 1555 herausgegebene dritte Auflage des Katechismus von Batizi ebenfalls in der Buchdruckerei Hoffgreffs drucken ließ.

EZ A FAKSZIMILE KIADVÁNY BUDAPESTEN 1966. ÉVBEN KÉSZÜLT. A PAPIROST A DIÓSGYŐRI PAPÍRGYÁR ÁLLÍTOTTA ELŐ 110 GR-OS, SÁRGÁS MERÍTETT, BORDÁZOTT ANTIK FAMENTES KIVITELBEN. A NYOMTATÁSI MUNKÁLATOKAT AZ AKADÉMIAI NYOMDA, A KLISÉK KÉSZÍTÉSÉT A KOSSUTH NYOMDA VÉGEZTE. A KÖTÉSTERVET KÁROLYI PÉTER: A HALÁLRLÓL... (DEBRECEN 1575, KOMLÓS ANDRÁS) C. KIADVÁNYÁNAK AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN ŐRZÖTT PÉLDÁNYA EGYKORU KÖTÉSE NYOMÁN KÉSZÍTETTE GÁLL GYULA. A MŰSZAKI IRÁNYÍTÁST RADNÓTI KÁROLY VÉGEZTE. MŰSZAKI SZERKESZTŐ STELCZER MÁRIA. A KIADÁSÉRT FELEL AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA. 66.61707 AKADÉMIAI NYOMDA, BUDAPEST. FELELŐS VEZETŐ BERNÁT GYÖRGY